

СТРАТЕГІЧНА КУЛЬТУРА У ФУНКЦІОНУВАННІ СИСТЕМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

О. Ю. Полтораков

Останнім часом у сфері міжнародно-політичних досліджень спостерігається своєрідна «криза теорій». Вона пов'язана з тим, що більшість теорій (а ширше — і теоретичних підходів), розроблених і розвинутих у другій половині минулого століття (від неореалізму до необіхевіоризму), все менше відповідають сучасним реаліям міжнародного розвитку, потребуючи принципового методологічного (або навіть гносеологічного) перегляду. Однією з таких проблем є співвідношення «жорстких» (військово-політичних і політико-економічних) та «м'яких» (соціально-гуманітарних і культурно-історичних) чинників забезпечення національної та міжнародної безпеки. Ця проблема є вкрай актуальною і для України в розбудові системи національної безпеки в умовах кардинальних змін зовнішнього «середовища безпеки».

Структурні трансформації систем національної та міжнародної безпеки в сучасних умовах досліджували українські (О. Бодрук [3], В. Горбулін [4] та ін.), російські (Д. Балувєв [2], А. Кокошин [9 — 11], Ю. Федоров [14], П. Циганков [16] й ін.) та західні (А. Джонсон [22], М. Деш [20], Дж. Лентіс [23] та ін.) фахівці. Проте для більшості досліджень характерний своєрідний «економіко-силовий матеріалізм» (П. Циганков) [24], що полягає у баченні примату «жорстких» підходів до забезпечення безпеки перед «м'якими». Тому на особливу увагу заслуговує стратегічна культура як соціально-культурне й історико-цивілізаційне підґрунтя для функціонування системи безпеки в її національному і міжнародному вимірах.

Стратегічна культура в системі прийняття рішень

У сучасних реаліях переплетіння внутрішньої та зовнішньої, «жорсткої» та «м'якої» безпеки принциповим питанням є визначення тривалих наслідків практичних дій державного керівництва, враховуючи перманентно присутні елементи непевності. Система прий-

няття рішень в такому контексті отримала в західній науковій літературі назву «стратегічна культура».

У Росії цей термін запроваджує в науковий обіг провідний політолог-міжнародник А. Кокошин [11, 38 та 12]. Під стратегічною культурою він пропонує розуміти сукупність стереотипів стійкої поведінки суб'єкта за масштабного за своїми політичними цілями та військовими завданнями застосування військової сили, у тому числі при підготовці, прийнятті та реалізації політико-військових і воєнно-стратегічних рішень [10]. А. Кокошин визначає, що стратегічна культура є атрибутом не тільки збройних сил і навіть державної машини, а всього народу загалом.

Один із перших і найцікавіших прикладів застосування соціально-культурного компоненту до аналізу військово-політичної діяльності стосується 1977 р., коли американський дослідник Джек Снайдер запропонував поняття «культурні доводи» як термінологічний елемент сфери сучасних безпекових досліджень, розглянувши з такого погляду радянську ядерну стратегію [26]. На цьому та інших прикладах він довів, що політичні еліти артикулюють унікальну стратегічну культуру, яка є, з одного боку, тісно пов'язана з практичними військово-стратегічними проблемами держави, з другого, є виявом громадської думки, запровадженої до певної моделі стратегічного мислення. Це позначається, зокрема, у стратегічних документах — концепціях, доктринах тощо. Подібні підходи були відповідним чином застосовані під час «холодної» війни, аби пояснити різні підходи радянського керівництва до ядерної зброї [25, 15].

Полтораков Олексій Юрійович — кандидат політичних наук, головний консультант Національного інституту проблем міжнародної безпеки

Наступний концептуальний підхід до розуміння стратегічної культури представляє розширену концепцію «політичної культури» як похідної від «не політичних точок зору (почуття базової віри в людські відносини, орієнтація на можливість прогресу тощо), які можуть відігравати значну роль під час формування політичних інститутів». Система цінностей, що ґрунтується на таких засадах, становить у кожній країні політичну культуру саме цієї держави. Політична культура є неоднорідною в межах міжнародно-політичних кордонів, навіть якщо певні країни сприймають загальні форми економічної організації. Так, коли через процеси деколонізації західні колоніальні особливості державності були скинуті, місцеві «суб'єктивні відносини, норми й цінності стали превалювати серед домінуючих груп у суспільстві». Очікується, що вони і надалі «формуватимуть політичний розвиток» [25, 17].

Нині під стратегічною культурою розуміють здатність «стратегічного співтовариства» (О. Арбатова окреслює його як співтовариство «діючих і відставних військових, цивільних фахівців різних профілів, зацікавлених політиків, журналістів і суспільних діячів» [1]) передбачати тривалі наслідки своїх рішень і приймати їх, оцінюючи безліч конкуруючих поглядів в умовах розгортання складних і динамічних процесів з досить непередбачуваними наслідками.

Стратегічне співтовариство (той сегмент інтелектуально-політичної еліти, яка несе основну відповідальність за підготовку та прийняття принципово важливих рішень і довгострокових державних програм) повинно мати особливе прагнення до проникнення в динаміку подій і подолання тих бар'єрів невизначеності, мінливості, складності та неоднозначності, які в принципі недоступні для рутинних керівників. Оцінки стратегічної культури державного управління залежать від відповідей на питання про те, які характеристики мають профільні «групи домінування» (політичні, економічні тощо), які висуваються цілі для стратегічних співтовариств у сфері національної та міжнародної безпеки і що являють собою ці співтовариства.

Уявлення про те, що принципове застосування стратегічної думки належить винятково до середовища «жорсткої сили» (*hard power*), тобто силової складової національної безпеки, є загальноприйнятою помилкою, спрощенням, оскільки культура стратегії не замикається на цьому. Тут переплітається безліч впливів — цивілізаційних, культурних, еволюційних, функціональних та інших — як з боку держави, так громадянського суспільства [5].

Стратегічна культура є похідною від загальної політичної культури національної держави (країни та її народу). Формування та розвиток стратегічної культури — одна з ключових функцій держави, особливо щодо розуміння своєрідної концепції влади, проросту цієї влади, її застосування і, що найважливіше, її меж, тому що влада в сенсі забезпечення національної безпеки являє собою не просто «жорстку силу», а є дипломатичною, економічною, соціально-гуманітарною владою ідей і думок, а також прикладу. Влада в ім'я національної безпеки може бути використана у всіх цих напрямках. Але насамперед важливим є розуміння цієї «державної влади» у середовищі керівництва системою безпеки (безпековому сегменті «стратегічного співтовариства»). Саме тут, найперше, історія та «генетична пам'ять» впливають на стратегічну думку та її культуру (тобто стратегічну культуру в її національно-історичному вимірі), так само як і відчуття національної історії та культурних традицій, і останнє значно вагомніше, оскільки з цього народжується почуття національної ідентичності (у т.ч. у безпековому вимірі).

У науковий обіг дедалі активніше запроваджують суміжні до стратегічної культури категорії, передусім стратегічне мислення [9, 9]. Так, російський дослідник І. Жинкіна визначила стратегічне мислення «як колективний процес пізнання історичного досвіду співвіднесення інтересів і цілей країни з можливостями її внутрішнього розвитку та їхнього використання у справі перетворення зовнішньополітичного оточення. Об'єктом пізнання тут є загальнонаціональний досвід реалізації стратегічних цілей країни зовні» [7, 79]. Вона вважає, що у сфері національної безпеки стратегічне мислення визначає основні параметри політики національної безпеки (зокрема зовнішні та оборонні її аспекти). Принциповою, на нашу думку, є теза про те, що «стратегічне мислення — це цілісна система, що розвивається, наукових поглядів на цілі та засоби їх досягнення, на принципах стратегічних дій. На практиці стратегічне мислення — це творчий процес їх використання, коли сукупність знань, інтелект та інтуїція осіб, які приймають стратегічні рішення, просуває завдяки цьому всю систему шляхом її вдосконалення, рятуючи від зовнішніх загроз і перешкод» [7, 80].

У контексті вищезазначеного можна погодитися з А. Кокосициним у тому, що «небагато сучасних політиків-практиків здатні мислити, звертаючись до майбутнього, планувати майбутнє, тобто володіє стратегічним мисленням» [9, 9]. Коли йдеться про прийняття рішень, що впливають на політику національної безпеки, то стратегічна культура є ширшою стосовно

категорії «стратегічного мислення». М. Рихтік зауважує, що стратегічна культура — це складна структура, що розвивається та об'єднує «систему цінностей, стереотипи, міфи, знання, інтуїцію тих, хто бере участь у розв'язанні проблем національної безпеки» [13, 94]. Стратегічна культура не є статичною, вона розвивається разом із суспільством. Стратегічна культура містить систему цінностей, з огляду на які приймаються рішення у сфері національної безпеки й зовнішньої політики; визначаються засоби, що застосовують для нейтралізації різних загроз і викликів; формуються погляди на світ, зовнішню політику, ставлення до армії, війни, союзів, інших країн, нових і старих загроз. «Таким чином, стратегічна культура стає найважливішим визначником політики національної безпеки та розглядається як цілісна система поглядів на цілі та засоби їх досягнення, що постійно розвивається» [13, 93].

Взаємозв'язок та взаємовплив цих ключових компонентів можна представити так:

Стратегічна культура: аксіологічний вимір

З. Бжезінський у книзі «Ще один шанс» [3] визнав, що «демократія, яка так переконливо проголошується необоротною ціллю розвитку людства, вступала в екзистенційний конфлікт з питання щодо основних цінностей» [3, 45]. Це потребує приділення уваги питанню співвідношення «стратегічної культури», уніфікованої за універсальним «демократичним зразком», з одного боку, та історико-культурними традиціями національних держав, які не належать до країн сталої демократії, з другого.

У цьому контексті проблема розвитку стратегічної культури має три ключових аспекти. По-перше, «торжество демократії» (переважно на ідеологічно-пропагандистському рівні), певним чином впливає на розвиток національно-державних стратегічних культур країн, що перебувають у стадії демократичного транзиту. По-друге, імплементація «зверху» певних ключових норм та принципів стратегічної культури у багатьох випадках суперечить історико-культурним та соціально-політичним принципам. По-третє, не

можна не враховувати наявні внутрішні суперечності між підходами до стратегічних питань навіть між зовнішньо «гомогенними» «старими демократіями» Заходу — США та країнами Європи. Цей конфлікт, що яскраво виявляється в дискурсах від ідеологічного (лібералізм та соціал-демократія) до зовнішньополітичного («голуби» та «яструби») характерів, має також ціннісне підґрунтя — конфлікт нетотожних домінуючих цінностей індивідуальних свобод (індивідуалізму) і демократії (соціальності). Через призму стратегічних пріоритетів політики безпеки він знайшов своє відображення у підходах до проблеми міжнародного тероризму.

Європейські еліти та суспільна думка не виробили поки системи цілісного сприйняття зовнішніх загроз. Визнаючи небезпеку міжнародного тероризму, країни Європи віддають перевагу боротьбі з іншим спектром загроз — нелегальною міграцією, торгівлею наркотиками, зброєю та людьми.

Окрім того, на стандарти стратегічної культури Європи впливає специфіка політичного мислення європейців, обумовлена особливостями історичного розвитку. Адже повоєнні інтеграційні процеси «викристалізували» переважно консенсусний (компромисний) підхід до розв'язання проблем європейської безпеки. Натомість США, які через своє геополітичне становище тривалий час перебували поза межами ситуації «ворог у воріт», тяжіють до рішучих (переважно радикальних) кроків силового та примусового характеру.

На шляху до стратегічної культури регіональної безпеки

Стрімкі та всеосяжні процеси глобалізації, одним із наслідків яких є поступове розмиття національних кордонів, вплинули і на феномен «стратегічної культури», надавши йому міжнародного значення.

Поступове розмивання національних кордонів (зокрема, в економічному та навіть політичному вимірах) призводить до того, що «національна самобутність» розвитку сфери національної безпеки тісно переплітається з суміжними «національними самобутностями». Відповідно, постають передумови для певної «уніфікації» локальних (регіональних та суміжних) просторів безпеки, в результаті чого може розвинути «стратегічна культура» у ширшому від національно-державного виміру.

«Транснаціональні ідентичності» (Х. Булл) як передумови формування відповідної «стратегічної культури» можуть формуватися як у рамках суспільних груп, так і між державами.

Однак для їхнього формування необхідно кілька передумов [18]. По-перше, спільна характеристика, що може стати основою для транснаціональної суспільної групи. До прикладів такої характеристики можна віднести етнічність, релігію, форму держави, політичну чи економічну систему, відносний рівень розвитку. За сучасних умов у такій якості не ефективно виступають демократичні моделі «класичного» західного чи «перехідного» східного (пострадянського тощо) зразка. По-друге, має існувати виняткове (виключне) ставлення стосовно інших держав (чи суспільних груп), яке поділяється суспільними групами чи державами. Винятковість є важливим елементом групової згуртованості і підкреслює розбіжності між тими, хто розділяє загальні характеристики, і тими, хто не розділяє. У контексті проблем безпеки такими об'єктами є спільні загрози безпеці (переважно «м'які») — нелегальна міграція, торгівля людьми, наркотиками, зброєю тощо. По-третє, має бути високий рівень позитивної взаємозалежності. Позитивність полягає в тому, що взаємозалежність повинна бути взаємовигідною. Інакше вона може призвести до конфлікту. Така позитивна взаємозалежність існує переважно на регіональному рівні, де більшість викликів безпеці мають спільний і конкретизований характер. Для порівняння: на глобальному рівні поки що триває системне протистояння між ключовими геополітичними силами.

Аналізуючи концепцію транснаціональної ідентичності Х.Булла, окремі дослідники зазначають, що перелічених Х. Буллом умов і дотепер повною мірою немає у світовій системі [2, 164], тим більше, у системі міжнародної безпеки. Погоджуючись з цим, слід, однак, визнати, що транснаціоналізація як така являє собою одну з провідних тенденцій розвитку сучасних суспільств. У процесі транснаціоналізації формуються соціально-політичні мережі і гуманітарно-політичні стилі життя, що перетинають національні (державні) кордони і поєднують різні суспільства. Із соціокультурного погляду формування нових транснаціональних просторів безпеки, у процесі чого відбувається «зв'язування структур, культур і інститутів» [17, 71], спрямоване на відкриття і підтримку нових транснаціональних ідентичностей у межах відповідних безпекових просторів.

Особливості формування стратегічної культури в системі прийняття рішень в Україні

Сучасна стратегічна культура — складна система, що розвивається і визначає систему цінностей, стереотипи, міфи, знання, а в окремих випадках — навіть інтуїцію тих, хто

бере участь у процесі вирішення проблем національної безпеки.

В українських реаліях такий процес зачіпає насамперед політичну (в контексті конституційної реформи), а також соціально-економічну (в контексті євроінтеграційних процесів) і військову (в контексті процесів євроатлантичної інтеграції) сфери. Системно-структурні та функціональні протиріччя, які інколи виникають між ними і призводять до напруження та кризових ситуацій, вирішуються в Україні передусім у рамках формальних процесів.

Зважаючи на те, що стратегічна культура впливає на процес ухвалення рішення у сфері національної безпеки, зокнайменше в українських реаліях її не слід розглядати як статичну, раз і назавжди сформовану систему. Для неї характерна діалектичність соціальної основи. За півтора десятиліття незалежності українська стратегічна культура зазнала низку суб'єктивних (у контексті суспільних процесів демократизації) та об'єктивних змін. Останні відбуваються, зокрема, в контексті переходу на професійний принцип формування збройних сил, а також інших принципових змін соціально-політичної ситуації в країні. Значний вплив здійснюють на розвиток нашої стратегічної культури і зовнішні чинники, зокрема тенденції глобалізації, які глибоко проникають у життя українського суспільства.

Таким чином, система прийняття рішень з питань національної безпеки (структурно окреслена рамками інституцій Президента України, Ради національної безпеки і оборони України та Кабінету Міністрів України, профільні діючі особи яких являють собою верхівку національного «стратегічного співтовариства») може розглядатися як один із спеціалізованих носіїв національного «стратегічного мислення», до функцій якого входить збереження, наступність і розвиток уявлень про національну безпеку (її пріоритети, ключові загрози тощо).

Висновки

Доцільність розгляду таких категорій, як стратегічна культура та суміжних (стратегічне мислення тощо), є цілком обґрунтованим з теоретико-методологічного погляду. Це дає можливість істотно розширити методологічну базу, що стосується сфери національної безпеки.

Високий ступінь невизначеності сучасного міжнародного середовища змушує по-новому оцінити переваги та недоліки регіональної моделі і регіонального лідерства. За нормами сучасної «стратегічної культури», вони не повинні мати «вольового» характеру (як за часів «холодної» війни), але від цього не є менш

цілеспрямованими чи ефективними. Тому цілі такої політики розраховані більшою мірою на довгострокову перспективу, і меншою — на отримання швидкого виграшу. Однак саме це дає змогу вчасно коригувати методи їх досягнення. Стратегічна культура «м'якого лідерства» викликає менший опір регіонального середовища та пов'язана з меншим ризиком від спроб його нейтралізувати і в цьому сенсі є прийнятною і для України.

Динаміка розвитку регіональних відносин, насамперед у сфері безпеки в регіоні, до якого належить Україна (центральна частина європейсько-євразійського мегарегіону), є інтенсивною, змінюючи як позиції сил, так і їх настанови у сфері стратегічної культури, про що свідчать характерні (хоча й розрізнені) ознаки. В умовах поступових змін геостратегічного середовища (зокрема, мінімізації чинників «жорсткої безпеки»), Україна має прийти до оновлення підходів щодо національної безпеки. Зміна установок під тиском динаміки регіональної політичної сцени може ініціювати процес трансформації української стратегічної культури в напрямі активної реалізації ідеї «регіонального лідерства» на засадах «транснаціональної ідентичності». Інституційну основу такого проекту можуть становити такі організації, як ОДЕР — ГУАМ тощо.

Джерела

1. *Арбатов А.* Дилеммы военной политики России. Их безотлагательное решение обеспечит России по-настоящему современную армию в XXI веке // Независимая газета. — 2000. — 16 ноября.
2. *Балуев Д. Г.* Современная мировая политика и проблемы личностной безопасности. — Нижний Новгород: ННГУ, 2002. — 208 с.
3. *Бжезинский З.* Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. — М.: Междунар. отношения, 2007. — 240 с.
4. *Бодрук О. С.* Структура военной безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. — К.: НППМБ, 2001. — 300 с.
5. *Горбулін В. П., Качинський А. Б.* Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від «суспільства ризику» до громадянського суспільства // Стратегічна панорама. — 2005. — № 2. — С. 13 — 26.
6. *Давыдов Ю. П.* Стратегические культуры США и Европы // США — Канада: ЭПИ. — 2006. — № 3.
7. *Жинкина И. Ю.* Стратегическое мышление США // США — Канада: экономика, политика, культура. — 2002. — № 3. — С.78 — 93.
8. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? — М.: Ладомир, 2002. — 352 с.
9. *Кокوشي А. А.* О стратегическом планировании в политике. — М.: КомКнига, 2007. — 224 с.

10. *Кокوشي А. А.* Политология и социология военной стратегии. — М.: УРСС, 2005. — 616 с.
11. *Кокوشي А. А.* Стратегическое управление. Теория, исторический опыт, сравнительный анализ, задачи для России. — М.: РОССПЭН, 2003. — 528 с.
12. *Малашенко Е.* Понизить роль и статус генерального Штаба // ВПК. Военно-промышленный курьер. — 2003. — № 14. — 10 декабря.
13. *Рыштик М. И.* Безопасность Соединённых Штатов Америки: история, теория и политическая практика. — Нижний Новгород, 2004.
14. *Федоров Ю. Е.* США и Европа в меняющемся мире: конфликт или взаимодополняемость стратегических культур // Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы. — 2003. — № 6.
15. *Хантингтон С.* Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности — М.: «АСТ», 2004.
16. *Цыганков П. А.* Национальная идентичность и политико-экономические стратегии в постсоветском пространстве (о новых исследовательских подходах в международных отношениях) // Вопросы философии. — 2001. — № 11. — С. 64.
17. *Шрадер Х.* Глобализация, цивилизация и мораль // Журнал социологии и социальной антропологии. — СПб., 1998. — Т. 1. — № 2. — С. 71 — 84.
18. *Bull H.* Anarchical Society: Study of Order in World Politics. — N.Y.: Macmillan Publishing Company, 1995. — 329 p.
19. *Colson B.* Culture strategique // Dictionnaire de strategie / Th. de Montbrial et J. Klein (dir.). — Paris, PUF, 2000.
20. *Desch Michael C.* Cultural Clash: Assessing the Importance of Ideas in Security Studies // International Security. — 1999. — Vol. 23.
21. *Durand E. de.* Culture de Guerre // Dictionnaire de strategie / Th. de Montbrial et J. Klein (dir.). — Paris, PUF, 2000.
22. *Johnston Alastair I.* Thinking About Strategic Culture // International Security. — 1995 — Vol 19. — No. 4.
23. *Lantis Jeffrey S.* Strategic Culture: From Clausewitz to Constructivism // Strategic Insights. — 2005. — Vol. IV.— № 10.
24. *Puska Susan M.* New Century, Old Thinking: The Dangers of the Perceptual Gap in U.S.-China Relations — Carlisle Barracks, PA: Strategic Studies Institute.— April.— 1998.
25. *Rosen Stephen P.* India and its Armies, Societies and Military Power. — Delhi: Oxford University Press, 1996.
26. *Snyder Jack.* The Soviet Strategic Culture: Implications for Nuclear Options, R-2154-AF — Santa Monica: Rand Corporation, 1977.
27. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics / Katzenstein P.J.* (ed.). — NY: Columbia University Press, 1996.